

Förslag till skrift om

GK 2008-06-24

Källor i Småland och på Öland

Mål

Att ge kunskap om och skapa intresse för källor från natur- och kultursynpunkt samt att stimulera till besök och studier av källor liksom till skydd och vård av källor.

Målgrupper

Natur- och kulturintresserade människor, särskilt inom hembygds-, miljö- och turistorganisationer och/eller med engagemang för hälso- och vattenfrågor samt miljöhandläggare.

Motiv

Boken "Källor i Sverige" (Källakademin 2006) har recenserats mycket positivt och upplagan är snart slutsåld. Detta visar på det stora intresset för och behovet av kunskap om källor. Läsarnas omdömen är också positiva, men många efterlyser fler beskrivningar av källor i respektive hemtrakt. En del föreningar och källintresserade privatpersoner har bett om råd hur man skyddar och vårdar källor och en liten kurs har redan hållits i Värmland. Andra vill veta hur man bäst inventerar källor eller hur man starta studiecirkelar, varför en handbok tagits fram.

De regionala särdragen är dock stora i Sverige såväl beträffande naturmiljö som kulturhistoria. Därför behövs en lättillgänglig och enkel bok för varje landsända. Några ledamöter i den s.k. Källakademin med anknytning till Småland och Öland har därför tagit initiativet till att försöka få fram underlag till en bok om "Källor i Småland och på Öland".

Bakgrund

Källor har haft mångskiftande och stor betydelse för människor i alla tider och i alla kulturer samt för naturmiljön. Den första fasta bebyggelsen lokaliserades till platser, där det fanns tillgång på gott vatten, ofta källor, liksom längre fram en hel del av torpen i skogsbygderna. Källor av särskild vikt för vattenförsörjningen samt vid brand blev samfälligheter; andra angavs som gränsmärken mellan byar och gårdar. Källor ute i markerna var av stor betydelse för såväl husdjur som de vilda. Vattenförsörjningen i de växande tätorterna kom att i vissa fall baseras på vatten från källor t.ex. Råsbäckskällan för Kalmar (1910) och på senare tid Resmokällan för Mörbylånga. Det friska vatten, som flödar fram från underjorden har alltid fascinerat människorna och givit upphov till sånger och sägner samt inspirerat författare, konstnärer och tonsättare, t.ex. "Brudarnas källa" i Algutsboda, i Vilhelm Mobergs roman samt dansdramat med samma namn, vilket gavs i TV 1983 (producerat i Växjö). En del källor ansågs nämligen ha magiska krafter och dyrkades i heden tid som offerkällor, t.ex. Barnabrunnarna vid Tolg norr om Växjö, där 6000 mynt påträffats (Sveriges största offerkälla) och Torskällan vid Torslunda på Öland. Många källor blev under den katolska tiden dopkällor och heliga källor, t.ex. S:t Olofskällan vid Källa på Öland och Sigfridskällorna vid Femsjö sydsydost om Hyltebruk, S:t Sigfrid sydost om Nybro samt förstas i Växjö. Några källor har fått namn efter kungar och drottningar, som påstås ha rastat vid respektive källa, t.ex. Drottning Kristinas källa norr om Lindås vid Emmaboda.

Vissa källor med särskilt hälsobringande vatten fick rangen som hälsokällor ("surbrunnar") och en omfattande brunnskultur växte efterhand upp vid t.ex. vid Evedal utanför Växjö, Grännaforsa norr om Alvesta, Lannaskede och Holsbybrunn väster respektive öster om Vet-

landa, Kärda väster om Värnamo, Nybro och Kristvallabrunn, Källvik utanför Loftahammar samt ett flertal små, lokala hälsobrunnar. Källorna tillhör utan tvekan vårt kulturarv!

I naturmiljön ger källvattnet upphov till speciella naturtyper och biotoper t.ex. källkupoler såsom vid Labbramsängen utanför Smålands Rydaholm, rikkärr och extremrikkärr, de senare med rikedom av orkidéer, ofta med stort skyddsvärde, främst på Öland. Vissa alger och mikroorganismer liksom larver av natt- och bäcksländor trivs bäst i källvatten med relativt konstant flöde och temperatur. Det är därför viktigt att för den biologiska mångfalden bevara sådana miljöer, s.k. nyckelbiotoper, liksom givetvis att skydda källorna som dricksvattenresurser mot förorening. Källorna har också genom att källvattnet representerar hela miljön i tillrinningsområdet på senare år fått stor betydelse som miljöindikatorer och det finns observationsnät med källor för miljöövervakning på såväl nationell som regional och lokal nivå.

Kunskapen om källor och deras funktioner har dock försämrats i samband med urbanisering och stordrift inom jord- och skogsbruk, vilket lett till att många källor tyvärr förstörts och att de flesta kvarvarande källor inte vårdas längre. Intresset för källor och vatten har dock ökat markant på senare år. Folk undrar varifrån deras kranvatten eller mineralvatten kommer och får ibland vilseledande information – källvatten från djupborrade brunnar? De kommunala vattenverken tävlar om vilket verk, som har det bästa kranvattnet. Många människor söker sig också till moderna SPA- anläggningar, som i flera fall baseras på välkända hälsobrunnar från kurortstiden. Gamla seder och traditioner omkring källor har också börjat återupplivas t.ex. firandet av Midsommar- och Trefaldighetskällor. Källinventeringar har på senare år genomförts i regi av såväl länsstyrelser och kommuner som hembygdsföreningar. I Kronobergs län har olika hembygdsföreningar lämnat uppgifter om ca 1000 källor till Länsstyrelsens arkiv och i Örebro län har hembygdsföreningarnas studiecirkelverksamhet redovisat uppgifter om 360 källor som underlag till en skrift om säregna källor i länet! Enbart i Algutsboda socken i Kalmar län har hembygdsföreningen inventerat ca 100 källor (se Algutsbodaboken 1984). För 30 år sedan bildades en ideell förening ”Akademi för de friska källorna” (Källakademin), som nu har nu cirka 300 ledamöter över hela landet samt sju stödjande medlemmar, se <http://www.kallakademin.se>. Akademin syftar till att främja intresset för källor samt att medverka till att de bevaras, vårdas och nyttjas. Detta görs dels genom årliga studieresor till olika delar av landet och även till andra länder, dels genom seminarier och kurser om källor samt framställning av en välillustrerad, översiktlig bok om källor från alla aspekter: ”Källor i Sverige” (2006). Boken har fått mycket bra recensioner i såväl dagspress som fackpress, t.ex. i *Bygd och Natur* 2007:1, där recensenten bl.a. skriver ”Bland alla böcker om vårt vackra och intressanta land vill jag påstå att denna bok ligger i topp av vad man kan ta del av”. Läsarna av boken har också givetvis positiva omdömen och boken är snart slutsåld. Särskilt betonar läsarna värdet av de detaljerade källbeskrivningarna, som lockat till givande utflykter och studier av källor. Men man har genomgående önskat mycket fler beskrivningar av källor i respektive hemtrakt. Och detta med all rätt. Varje bygd och landskap har nämligen sina egna källor, som dels är specifika för bygdens och landskapets natur, dels är förknippade med lokala eller regionala kulturella traditioner. Detta framgår av skrifter och artiklar i regionala och lokala publikationer, t.ex. ”Sydsmåländsk natur” och ett flertal hembygdsböcker. Informationen om källor är emellertid splittrad alltifrån arkivmaterial och kartor till kulturhistoriska och folkloristiska skrifter. Därför behövs en lättillgänglig bok för varje landsända, som beskriver de regionala och lokala särdragen och inte minst ger tydlig information om hur man kan finna särskilt intressanta, besöksvärda källor (även som turistmål). Kunskap om källor krävs också för miljöövervakning t.ex. för att uppnå det av Riksdagen fastställda miljömålet ”Grundvatten av god kvalitet”. Likaså behövs kunskapen dels vid vård av källor, dels vid skyddsåtgärder inom skogs- och jordbruk samt vid exploatering av mark för bebyggelse och vägar. Bokens omfattning

beräknas till cirka 150 sidor i A4-format, varav hälften blir löpande text och hälften beskrivningar av olika källor. För allmän information om källor hänvisas till "Källor i Sverige". Bilder och figurer krävs för att förklara karaktären hos olika typer av källor; kartor med beskrivningar behövs för att intresserade skall kunna finna källorna i terrängen.

En del färgbilder är önskvärda, dels för att åskådliggöra t.ex. utfällningar och växter i källor, dels för att göra boken tilltalande. Utformningen blir enklare än den för "Källor i Sverige".

Upplagans storlek är svårbedömd. Jämförelser kan kanske göras med grottkataloger för olika landsändar samt Leif Carseruds guider över Geologiska sevärdheter i Skåne och Halland. Det skulle vara en stor fördel, om man kunde få en indikation på intresset bland t.ex. hembygdsföreningar och naturskyddsföreningar genom en inledande enkät, där man först och främst skulle fråga om tips om källor och om uppteckningar om källor i hembygdsböckerna, men också om intresset för att starta studiecirkel om källor (en handbok för studiecirkel finns redan utarbetad inom Källakademin) samt för att ta ansvar för vården av källor i hembygden.

Disposition

1. Varför en bok om källor?
  - Vad är en källa?
  - Källornas mångskiftande betydelse
  - Behovet av en lättillgänglig framställning om regionens källor.
  - Behovet av kunskap för skydd och vård av källor
2. Regionala särdrag i natur- och kulturförhållandena av betydelse för källorna.
  - Geologi
  - Klimat
  - Flora och fauna
  - Bebyggelse, skogs- och jordbruk, annan markanvändning
3. Allmänt om källor i regionen.
  - Geologiska typer
  - Förändringar i och kring källor (naturliga såväl som genom mänskliga ingrepp)
  - Källor som miljöindikatorer och för miljöövervakning
  - Källor på kartor (allmänningar, gränsmärken, orienteringskontroller m.m.)
4. Karakteristiska djur och växter i och omkring källor i regionen.
  - Växter i och vid källor.
  - Smådjur i källor.
  - Alger och mikroorganismer
5. Källor som vattentäkter i regionen.
  - Dricksvattentäkter för samhällen och enskilda.
  - Övriga vattentäkter, bl.a. för betesdjur och vilda djur
6. Hälsokällor och brunnskultur i regionen.
  - Berömda hälsobrunnar i regionen.
  - Lokala hälsobrunnar.

7. Speciell källkult i regionen.
  - Källor i folktron.
  - Hedniska källor och offerkällor.
  - Heliga källor och dopkällor.
  - Spådoms- och önskekällor.
  - Traditioner vid källor i nutid.

8. Källor i dikt, konst och musik inom regionen.
  - Brudarnas källa (roman balett, bildkonst,).
  - Lokala romaner och skådespel om källor.
  - Dikter, folkvisor.
  - Bildkonst.

9. Källor i olika delar av regionen.
  - Detaljbeskrivningar av ett tjugotal rang- och typkällor
  - Kortfattade beskrivningar av ett åttiototal besöksvärda källor.
  - Tabeller över kända källor i olika kommuner.
  - Glömda och försvunna källor - exempel från några byar.

10. Skydd och vård av källor.
  - Bestämmelser om skydd
  - Åtgärder för skydd

11. Information om källor. Litteraturförteckning.

12. Register.

Organisation

En redaktionsgrupp om fem ledamöter bildas med tre ledamöter från Källakademin och en representant från länsstyrelserna/skogsstyrelsen och en från hembygdsrörelsen. Projektledare och sekreterare samt en ansvarig för respektive län utses bland ledamöterna, som helst bör ha olika kompetens (bildredaktör med layout- kunnande önskvärd). Källinventerare och författare engageras från Källakademin, hembygdsrörelsen, natur- och miljöorganisationer samt övriga källintresserade personer inom regionen. Orienterare, som gjort detaljerade kartor, kan ge värdefull information, likaså florainventerare, skogs- och jaktvårdare och annat skogsfolk. För att få fram en någorlunda enhetlig information om källorna utarbetas en liten handledning och ett inventeringsprotokoll.

Finansiering

Det är inte troligt att boken kan säljas i sådan upplaga och till ett sådant pris att den kan betala allt arbete och alla omkostnader. Det är därför nödvändigt att söka anslag och stöd på skilda sätt och på olika håll: från regionala organ t.ex. Regionförbunden och lokala fonder samt föreningar, företag, kommuner och turistorganisationer. Vissa berörda statliga verk (Länsstyrelserna/Miljöenheterna/Kulturenheterna, Skogsstyrelsen, Naturvårdsverket, Riksantikvarieämbetet/Länsmuséerna, SGU och Vägverket) kontaktas för att få tillgång till arkiv- och underlagsmaterial. I första hand måste medel sökas för att täcka direkta omkostnader för arkiv- och fältarbeten samt för framställning av boken (foto- och ritarbeten, layout, tryckning

m.m.). Mest arbete måste dock göras på ideell väg från redaktionskommittén, inventerarna och författarna.

Tidplan

Genomgång av arkivmaterial, kartor och litteratur påbörjas under våren 2008, då också en enkät tillsänds hembygdsföreningarna. Ansökningar om anslag och övrigt stöd lämnas in under våren 2008 och vid aktuella ansökningstillfällen. Kontakt tas med lämpligt, lokalt tryckeri. Fälтарbetena inleds under sommaren och hösten 2008 och avslutas på våren och sommaren 2009. Författandet av de inledande, allmänna avsnitten kan påbörjas under vintern 2009, medan källbeskrivningarna görs efterhand som källorna ”slutbesiktigats”. Slutligt manus färdigställs under hösten 2009 och granskas därefter för att lämnas in för tryckning under vintern 2009-2010. Erfarenheterna från framställningen av boken ”Källor i Sverige” talar för att denna tidplan är optimistisk, särskilt om man måste avvakta behandlingen av ansökningar av anslag för att starta arbetet. Stöd från Källakademien för att komma igång vore en lösning. I varje fall kommer Källakademien att avsätta en del resurser till de rekognosceringar, som måste göras för källexkursionen 2009, som är beslutad att gå till sydöstra Småland och Öland. Avgörande för tidplanen är till slut hur många aktiva källintresserade personer, som kommer att engagera sig i arbetet för att framställa boken.

Detta förslag har utarbetats av Gert Knutsson, granskats av Roland Bengtsson, Lars-Erik Åström och Stig Tornehed, som lämnat värdefulla synpunkter, samt godkänts av Källakademins styrelse (Källrådet).

- *Brev till åtta ledamöter i Källakademien som tänkbara medlemmar i projektet. Alla har accepterat medverka och utsetts av Källrådet. (GK)
- *Brev till ett tjugotal ledamöter i Källakademien med anknytning till regionen. Endast ett fåtal har svarat men då positivt och Tage Eriksson har lämnat mycket skriftligt material från NV F län. (GK)
- *Upprop till Hembygdsförbundet i H län i medlemsbladet ”Stenmuren” 2008:3 samt på Länsmuséets hemsida ”Kulturarvsportalen”. (GK). Har givit några kontakter och en del skriftligt material (bl.a. från Södra Vi) samt stor artikel i Barometern (LK), som i sin tur givit kontakter per brev och telefon.
- *Upprop till en del hembygds- och naturskyddsföreningar i F län. Har givit några kontakter. (HK)
- *Upprop till Hembygdsförbundet och hembygdsföreningar i G län i medlemsbladet ”I Varend och Sunnerbo” kommer in i första numret 2009. (ST)
- *Information vid möten med föreningar (Kalmarklubben N3 och Smålands Gille i Stockholm) samt till smålänningar i forskningsringen. Har givit kontakter och något skriftligt material. (GK)

Källarkivet på SGU för de tre Smålandslänen med kopiering av ”källkorten”. Uppgifter om källor (främst tidsserier på vattenkemin), vilka ingår i SGU:s miljöövervakning kommer att samlas in. (GK, BF). Se f.ö. www.sgu.se/karttjanster/kallarkivet/miljoovervakning.

- *Källuppgifter i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister direkt på www.raa.se/formsok, varifrån kartor och lokaluppgifter kan kopieras.
- *Nordiska Muséets folkminnessamling i muséets arkiv.
- *Examensarbeten och uppsatser på institutioner vid universitet och högskolor, bl.a. försurningsstudier av källor i G och H län på KTH samt biologiska studier av källor på Öland vid Högskolan i Kalmar samt
- *Arkivmaterial vid länsstyrelser och länsmuséer, dels rena källinventeringar som i G län, dels källor i miljöövervakning (t.ex. försurningsstudier i H län) och Natura 2000 - projekt samt Skogsstyrelsens nyckelbiotopinventeringar.
- *Länsmuséets i Kalmar särskilda pärmar med uppteckningar t.ex. från Manne Hofrén samt annan källinformation, t.o.m. tidningsurklipp under en tidsperiod.
- *Växt- och lokaluppgifter i ”Smålands flora” för arter, som är källberoende. (RB)
- *Kommunala inventeringar och miljöövervakningssystem., bl.a. försurningsstudier.

